

جامعه‌شناسی

تاریخ ابن خلدون

• دکتر محمد رضا شهیدی پاک
دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

مقدمه

ابن خلدون نخست وزیر دولت حفصیان (۶۲۵ هـ - ۹۸۳ هـ) پس از مدتی تحقیقات در وثایق و متون اداری و منابع تاریخی و جغرافیایی اسلامی، در سال‌های ۷۷۷ تا ۷۸۰ هجری در قلعه ابن سلامه در اقلیم و هران در کشور الجزایر کوتی به درخواست سلطان ابی العباس حفصی (۷۷۲ - ۵۷۹ هـ / ۱۳۹۴ - ۱۴۷۰ م) کتابی به رشته‌ی تحریر درآورد؛ که حاصل دسته‌بندی و تحقیقات عمیق او در زمینه‌ی مسائل اجتماعی و اقتصادی و معارف و علوم اسلامی و مسائل سیاسی ملل مسلمان، بهویژه در حوزه‌ی مدیترانه غربی، بود؛ او این کتاب را به عنوان مقدمه و جلد نخست مجموعه‌ای که تاریخ تأثیرات دولت‌های اسلامی بود، قرار داد. این مجموعه تاریخی که الغیر و دیوان المبتدأ و الآخر نام گرفت، گزارش تاریخ از آغاز آفریش تا عصر مؤلف است، این در حالی است که سابقه‌ی عمومی جامعه‌شناسی اسلامی را می‌توان در آثار نخستین ادبیات عرب و ادبیات فارسی دید. ادبیات متأثر از آثار اسلامی از جمله اثار ادبی سیاسی - اجتماعی جاخط که به وصف و طبقه‌بندی عناصر جوامع اسلامی و اصناف و حرف و مشاغل و آداب و رسوم و اقتصاد سیاسی و تجارب ملل مسلمان پرداخته است و در آثار جغرافیایی مقدسی، مسعودی، یعقوبی، ابن فقیه که در گزارش‌های جغرافیایی خود عناصر و ملل مختلف در شهرها را به طور جداگانه مورد بررسی قرار داده گزارش کرده‌اند و اوضاع اقتصادی و اجتماعی اقالیم و شهرهارا را مذکور شده‌اند.

در آثار تاریخی اسلامی، از جمله آثار مسکویه، توجه به علل حوادث اجتماعی و تاریخی و توجه به جنبه‌ی اجتماعی آن‌ها درآمده است. در اثر تاریخ ادبیان از شهرستانی، جوامع مختلف از لحاظ تحولات دینی مورد توجه قرار گرفته‌اند و در نوع خود نخستین اثر جامعه‌شناسی بر محور دین مردم در مجموعه اثار اسلامی است، که سیر عقایه دینی و کلامی جوامع اسلامی و طبقات مسلمانان از حیث عقاید و این مورد بررسی قرار داده است.

هجری با عنوان «بدائع السلک» بر مقدمه‌ی ابن خلدون نوشته و به جنبه‌ی جامعه‌شناسی مقدمه توجه خاص مبذول داشت؛ اما محققان اروپایی کوشیده‌اند وجودی جدا از جایگاه واقعی ابن خلدون در تاریخ تمدن اسلامی در اذهان ایجاد کنند.

وازگان کلیدی: عمران، مسکویه، تاریخ تمدن، عصیت، فارابی، ابن خلدون

آفرینش وجود ذهنی ابن خلدون به وسیله‌ی شرق‌شناسان

تاکنون بیش از هزار مقاله و کتاب پیرامون مقدمه‌ی ابن خلدون و ابعاد مختلف افکار او، بهویژه در آراء جامعه‌شناسی او به وسیله‌ی حاورشناسان به رشته‌ی تحریر درآمده است؛ با این حجم از تحقیقات و تحلیل افکار اجتماعی ابن خلدون «وجود ذهنی ابن خلدون» بخشی از معارف اجتماعی در حوزه‌ی مطالعات جامعه‌شناسی و تاریخ است، در این وجود ذهنی، ابن خلدون بنیانگذار

انسانی قرون وسطی هستند، این منبع گزارش کاملی از تاریخ نهضت سال فرهنگ تمدن اسلامی است و ماده‌ی خام و وسیله‌ای در دست خاورشناسان است که اهداف خود را بآن تعریف می‌کنند.

وجود تاریخی ابن خلدون و اصلالت مقدمه

شكل بسیار ساده ابن گونه گزارش از اوضاع جهان اسلام پیش از ابن خلدون، به وسیله‌ی ابن خردابیه، یعقوبی، مقدسی، ابن حوقل، مسعودی، ابن مسکویه (مسکویه، ۴۸، ۱۸۰) تجربه شده است.

وجود تاریخی ابن خلدون در پایان دوره‌ای از فرهنگ و تمدن اسلامی شکل گرفته است؛ که در آن زمینه‌های کمزینگ جامعه‌شناسی وجود دارد و به تدریج در اثر کلاسیک مقدمه خود را نشان داده است. به گزارش زندگینامه‌ی ابن خلدون، او مقدمه را به عنوان کتاب درسی در مصیر تدریس می‌کرده است و وجه امتیاز او مقدمه را برای عناوی کتاب درسی در مصیر تدریس می‌کرده است و وجود اینو مواد ابن خلدون بر مورخان و چغرا فی او و نیز رو به رو شدن ابن خلدون با بحرانی ترین وضع تاریخی برای مطالعه‌ی او و نیز رو به رو شدن ابن خلدون با بحرانی ترین وضع جهان اسلام در آستانه سقوط است. در گزارش ابن خلدون، مراحل انحطاطا در برخی از نقاط جهان اسلام و علل آن اشاره شده است. بنابراین مقدمه اصل ا پدیده‌ای اسلامی است که بوسیله نخست وزیر (حاجب) دولت حفصیان (۶۲۵-۵۹۳) تدوین شده است.

مورخان و چغرا فی دانان مسلمان پیش از او کارهایی در توجیه اوضاع اقتصادی و چغرا فیابی و سیاسی و مذهبی جوامع اسلامی انجام داده‌اند. اثار ادبی جاخط در گزارش جوامع اسلامی، طبقات و اصناف جامعه، ضمن گزارش‌های ادبی معرفی شده‌اند و در گزارش‌های چغرا فی دانان آمارهای کمی اولیه راجع به وضع اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و نظامی ملل اسلامی ارائه شده است. کار ابن خلدون توسعه‌ی عمیق و گستردگی و پردازش عقلی گزارش‌های چغرا فی دانان و مورخان پیش از اوست؛ وجود تاریخی ابن خلدون گسترش و توسعه‌ی وجود تاریخی، ابن خردابیه، یعقوبی، مسعودی، ابن مسکویه و اینو چغرا فی دانان و مورخان اسلامی است که با دیدگاهی متفاوت، حوادث اقتصادی، سیاسی، پراکندگی جمعیت، هجرت، آموزش، تعلیم و تربیت و ادبیات و دین و مراکز مذهبی و حوادث اجتماعی و اصناف و حرف و عقاید ملل معاصر خود را تحلیل و گزارش نموده‌اند.

مواد خام و ازههایی که ابن خلدون در مقدمه به کار برده است، در منابع چغرا فی و تاریخی اسلامی ایرانی و عربی پیش از ابن خلدون ذکر شده است. اکثر این مورخان، ادبی، فقیه، مفسر و از متخصصین در شاخه‌ای از علوم و معارف اسلامی بوده‌اند و دیدگاه و ذهنیت آنها در حوزه‌ی معارف اسلامی شکل گرفته است. ابن خلدون نیز، فقیه، فیلسوف و متكلم و اصولی مسلمان، حاجب چند دولت مغربی و اندلسی است که دسترسی به اینو از وثایق دولتی داشته و منابع چغرا فیابی و تاریخی بسیاری در اختیار داشته است. ابن گونه جامعه‌گرایی و تاریخ‌گرایی در آثار اسلامی فلاسفه شرقی نیز جون فارابی ریشه‌دار است. زمینه‌ی آثار سیاسی و توجه به جامعه در چند اثر کنده آمده است اما فارابی به جوامع و قوانین ظهور و سقوط آنها توجه کرده است و رویکرد جامعه‌شناسانه دارد که در کتاب ملل و ارائه‌ی مدینه‌ی فاضله مشهود است. در بحث تناسب قوای ذهنی و روحی و معرفت با محیط اجتماعی، وارد جامعه‌شناسی معرفت شده است. مقارنه و مقایسه‌ی مبانی اندیشه سیاسی اجتماعی ابن خلدون و فارابی حاکی از وجود ریشه‌های اندیشه ابن خلدون در

علم جامعه‌شناسی در مفهوم کلاسیک و معاصر آن است. منابع شرق‌شناسی وجود ابن خلدون را کشفی غربی می‌دانند (... به اعتبار ابن خلدون نفسه اکتشافا غربیا...) به اعتبار این که آنها نخستین کسانی هستند که از نوشته‌ها و تحقیقات ابن خلدون استفاده کرده‌اند و دیدگاه محققان در سایر نقاط جهان را متوجه اهمیت تحقیقات و شخصیت علمی ابن خلدون نموده‌اند. در همین راستاست که دیدگاه‌های ابن خلدون در عرصه‌ی مسائل اقتصادی سیاسی، اجتماعی و امور مربوط به حکومت و مردم و تعلیم و تربیت نقش زیرینایی در مورد آراء بسیاری از نظریه‌بردازان غربی دارد.

خاورشناسان او را بنیان گذار حقیقی علم جامعه‌شناسی معرفی کرده‌اند؛ که پنج قرن بدون تغییر، اساس اندیشه‌های جامعه‌شناسی بوده است، مدارک و شواهد در دست است که امروز است که فرانسوی - که مدعی هستند مؤسس حقیقی علم جامعه‌شناسی کلاسیک است - و نیز ویکو از فکار آراء و نوشته‌های ابن خلدون آگاهی داشته‌اند و به طور مستقیم از آنها و ام گرفته‌اند. فرانسیس بیکن (Bacon Francois) که در موارد بسیاری از آراء از ابن خلدون اند و نیز (Von C. Rubbaum) که در موارد بسیاری از آراء ابن خلدون، بدون اشاره به نام او، سود جسته است. دو محقق فرانسوی دانشگاه سوریون، گوستاو لویون را ساراق ماهر مقدمه‌ی ابن خلدون دانسته‌اند (و لیست مقدمته للحضرات الاولی الا خیالاً صحیحاً لمقدمة ابن خلدون المورخ العربي الزيادي، ص ۲۵۳ → جورج لاپکا، السياسة والدين، ص ۱۵)؛ در بین خاورشناسان گروهی متوجه واقعیت و اهمیت او در معارف و علوم انسانی بوده‌اند و گروهی در صدد استفاده از معارف او برای ارائه‌ی آنها به نام خود بوده‌اند. در این بین روزنال (Frants Rosental) کوشیده است به واقعیت وجود تاریخی ابن خلدون توجه کند و با تحقیقی با عنوان «بن خلدون در زمان خودش» به این واقعیت نزدیک شود؛ اما بسیاری از خاورشناسان با استفاده از معارف ابن خلدون برای تبیین نظریات خود، وجود ذهنی از ابن خلدون ارائه نموده‌اند. هامیلتون گیب (H. Gibb)، هاجسن (Hodgson) و قوئنی و بویجس (Boigues)، فیسندنک (Visenzenk)، وesenDonk) او را شرقی مسلمانان در روح غربی و ذهن غربی معرفی کرده‌اند؛ علت خلق وجود ذهنی این خلدون، یافتن ریشه‌ها و اصلت غربی برای اندیشه و معارف خلدونی است. وجه توسعه یافته‌ی وجود ذهنی این خلدون به وسیله‌ی خاورشناسان غربی در ادعاهایی است که ریشه‌ی دیدگاه‌های داروین و مارکس را به مقدمه و اندیشه‌های ابن خلدون رسانده است. ابن خلدون را پرچمدار متریالیسم تاریخی مارکس و تئوری انتخاب اصلاح داروین وصف نموده‌اند. در این راستا تلاش‌های محققان غربی برای خلق «وجود ذهنی این خلدون» بر اساس سه محور صورت گرفته است، آنها همواره مصادف این خلدون در تدوین مقدمه را منابع یهودی و مسیحی و غیر اسلامی معرفی می‌کنند و بر غیرینی بودن اندیشه‌ی او تأکید می‌ورزند و از مقارنه‌ی او با اعلام عرب و مسلمان و ایرانی عصر او خودداری می‌کنند و تلاش در معرفی او به عنوان یک اروپایی دارند (الزیادی، ۲۷۱)، با این وصف وجود ذهنی این خلدون در ترسیم خاورشناسان دارای سه ضلع اصلی است:

ابن خلدون با منابع غیر اسلامی؛ ابن خلدون سکولا؛ ابن خلدون اروپایی اتخاذ این سه محور اصلی نشان می‌دهد، از علل اصلی افرینش وجود ذهنی ابن خلدون به وسیله‌ی خاورشناسان، تعیین شیوه و روش و غایت و ارائه پیش‌فرض‌ها در برابر محققانی است که در صدد بهره گرفتن از این منبع علوم

در آثار تاریخی اسلامی، از جمله آثار مسکویه، توجه
به علل حوادث اجتماعی و تاریخی و توجه به جنبه‌ی
اجتماعی آن‌ها آمده است

گرفته است و ابن خلدون با سامان دادن حسابشده‌ی واژه‌های آن و تعین ارتباط عقلانی و منطقی آن‌ها در بستر حوادث جوامع اسلامی، نوع ماندگار و کلاسیک جامعه‌شناسی جوامع اسلامی را پدید آورده است. بر این مبنای، به عنوان دستاورده‌ی بشری تاکنون همواره مورد توجه روزافزون محققان غیراسلامی از جمله خاورشناسان قرار گرفته است و اساس تحقیقات عمیق آن‌ها در تبیین تاریخ اندیشه‌های اجتماعی و سیاسی بوده است، زیرا واژگان مورد استفاده ابن خلدون، واژگان سیاسی اقتصادی، مذهبی و اجتماعی مشترک بین همه انسان‌ها و جوامع و ملل در نقاط مختلف جهان است، و ملل مختلف در سیر تکاملی خود با این واژگان روپرتو هستند.

واژگان بنیادین جامعه‌شناسی اسلامی در مقدمه ابن خلدون
عصبیت قبیله‌ای، دولت، خلافت، سیاست مالی، انحطاط ظهور و سقوط دولتها، علوم، اصناف، حرف، تعلیم و تربیت و شیوه‌های آموزشی، عمران

آثار فارابی است، در حقیقت مقدمه پردازش مواد خام تاریخ و تمدن و فرهنگ اسلامی در چهارچوب‌های نظری جامعه‌شناسی و اندیشه‌ی سیاسی فارابی است. بر این مبنای حتی ابن خلدون مغربی متهم به سرقた از شرق اسلامی است. از سویی مبانی بنیادین اندیشه‌ی جامع گرا و تاریخ‌گرانی اندیشمندان اسلامی را می‌توان همواره به دعوت قرآن و منابع روایی اسلامی (بهویژه تدبیر حضرت علی (ع) در نهج البلاغه در تاریخ و طبقات مردم و جامعه) به تدبیر عمیق در تاریخ و جامعه و روابط جوامع و مال و جوامع برگرداند.
با این وصف در مجموعه‌ی آثار و گزارش‌های تاریخی و خرافیابی جهان اسلام از قرن دوم تا هشتم هجری، حوزه‌ای از جامعه‌شناسی اسلامی شکل گرفته است که با این خرداد به و جاخط، آغاز شده و اوج تکامل خود را در اثر مقدمه ابن خلدون به شکلی بدست آورده است که چینش واژه‌های مزبور، علم جامعه‌شناسی اسلامی را صورت بخشیده است. بنابراین قرن دوم تا قرن نهم هجری دوره‌ی تاریخی است که در آن جامعه‌شناسی اسلامی شکل

ابن خلدون

وجود تاریخی ابن خلدون در پایان دوره‌ای از فرهنگ و تمدن اسلامی شکل گرفته است؛ که در آن زمینه‌های کمرنگ جامعه‌شناسی وجود دارد و به تدریج در اثر کلاسیک مقدمه خود را نشان داده است

مالیات، مالیات‌های مشروع و نامشروع، رفتار اقتصادی انواع دولت‌های عربی و بنیان‌های اقتصادی شهرها و اقسام بازرگانی.

و تحولات تمدنی و... کاربرد منطقی برخی از بن وازه‌ها در نمونه‌ای از گزارش‌های ابن خلدون در خصوص ارائه طرح جامع فرهنگ و تمدن اسلامی به دست می‌آید.

جامعه‌شناسی

کاربرد وسیع واژه‌های کلیدی علم جامعه‌شناسی از واژگی‌های غالب و منحصربه‌فرد مقدمه است، زندگی چادرنشینی (nomad)، شهرنشینی (urbanism)، وسائل معشیت، تحول علوم و صنایع در جوامع؛ علل مسائل اجتماعی، تفاوت فرهنگ شهری و قبایلی بدؤی، کشاورزی، تجارت، ابعاد زندگی روزتایی، علم عمران، علم جامعه‌شناسی ملل، ارجمله اصطلاحات واژه‌های جوامعی جامعه‌شناسی در مقدمه ابن خلدون است. اصطلاح علم عمران، اصطلاح تأسیسی ابن خلدون و به معنی بررسی جوامع انسانی در روستاها و شهرهاست. محققان علم عمران را نام دیگر جامعه‌شناسی قلمداد کردند. در ارتباط با جامعه‌شناسی جنگ دیدگاه‌های ابن خلدون جایگاه اساسی در تاریخ جامعه‌شناسی دارد. گوم بلوویج، از بنیان‌گذاران نظریه سنتیزه اجتماعی در ۱۸۱۹، در تاریخ جامعه‌شناسی کلاسیک معاصر جایگاه اقیقی ابن خلدون را مطرح کرده است: «او برای اول بار حق مقام جامعه‌شناسی ابن خلدون را گذاشت و برخی از وجوده جامعه‌شناسی ابن خلدون در خصوص نظریه سنتیزه اجتماعی را مطرح کرد. (تبیخ، ص ۱۴).

منابع

- الزیادی، محمد فتح الله، الاستشراف اهدافه و وسائله، طرابلس، ۱۹۹۸.
- حركات، ابراهیم، المدخل الى تاریخ العلوم بال المغرب المسلمين، دار الرشاد داعر الیضائی، ۲۰۰۰.
- ابن خلدون، عبدالرحمٰن، مقدمه، دارالکتب اللبناني، بيروت، ۱۹۹۹.
- مسکویه، ابوعلی، تجارب الاصم، طهران، سروش، ۱۳۷۹.
- یعقوبی، احمد، البلدان، دار صار، بيروت، ۱۸۹۲.
- الانلاق النفیسه ابن رسته، دار صادر، بيروت، ۱۹۸۳.
- ابن حوقل، ابی القاسم، صوره الارض، دار صادر، بيروت، ۱۹۳۸.
- جاحظ، عمر، الرسائل السياسية، دار المکتبة الهلال، بيروت، بي.ت.
- ابن خدا به، عبیدالله الف المسالك و الممالك، دار احوال التراث العربي، ۱۹۸۸.
- داوری، رضا فارابی فیلسوف فرهنگ، ساقی، تهران، ۱۳۸۲.
- تبیخ، محمدعلی، پژوهشی در اندیشه‌ی ابن خلدون، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ص ۱۳۷۱.

تاریخ علوم و معارف و طبقه‌بندی علوم در زمینه‌ی «تاریخ علم» که عمده‌ترین مبحث مقدمه است، ابن خلدون گزارش تفصیلی کاملی از علوم و معارف اسلامی از آغاز پیدایش تا لحظه‌ی اوج را ذکر کرده است. به طور نمونه پراکنده‌ی فقه اسلامی در جوامع اسلامی را مطرح کرده است، که نخستین گام‌ها در عرصه‌ی جامعه‌شناسی فقه و حقوق و شریعت اسلامی است. پیش از ابن خلدون، منابع جغرافیایی پراکنده‌ی فقه اسلامی را آورده‌اند. او علم جغرافیا، فلسفه، طب، ریاضیات حساب، شیمی، علوم قرآن، حدیث، فقه، لغت و نحو، تصوف کلام، علم تعبیر رؤیا، منطق و جدل و... را گزارش کرده است. در زیرمجموعه‌ی تاریخ علم او به «فلسفه آموخت و پژوهش پرداخته» و بایان تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی، آن را از مظاهر اصلی تمدن اسلامی شمرده است و نهادها و سنن آموزش مسلمانان و روش‌های آموزش آن‌ها و موارد و کتب درسی را بایان موارد جزئی ذکر نموده است.

تاریخ تشکیلات اسلامی

نظریه‌ی دولت و خلافت از ارکان اساسی مقدمه‌ی ابن خلدون است. وی با تشریح فلسفه‌ی خلافت اسلامی، سیر خلافت در جهان اسلام را برسی و مناصب و نهادها ارگان و مقامات سیاسی، لشکری قضایی و نظامی و اداری، تشکیلات اسلامی و عملکرد آن‌ها را وصف کرده است.

مباحث زبان‌شناسی

ابن خلدون، در بخشی از مقدمه، به زبان و تمدن و ظهور و سقوط تمدن و زبان پرداخته است و سیر تاریخی زبان عربی را مدنظر قرار داده است، و برخی ملاحظات اوشناسی زبان عربی و زبان پربر را خاطرنشان ساخته است.

مسائل اقتصادی

ابن خلدون در عصر بحران اقتصادی جوامع اسلامی، به تحلیل اوضاعی که مشاهده می‌کرده، پرداخته و ازگان اقتصادی قابل توجهی در گزارش خود به کار برده است. از جمله، پیرامون ارزش کار، ریا، مشاه مالکیت، ثروت مشروع،